

UDK: 94(575.146)(075.8)

Navro'zbek KARIMOV,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: navrozbekkarimov56@gmail.com

O'zbekiston FA Tarix instituti bosh ilmiy xodimi, t.f.d, professor Q.Rajabov taqrizi asosida

AMIR HAYDAR DAVRIDA BUORO AMIRLIGIDAGI HARBIY SOHA VA QO'SHIN AHVOLI

Annotatsiya

Maqolada XIX asr boshlarida Buxoro amirligidagi harbiy soha va qo'shin tuzilishi, harbiy boshqaruv tizimi va mohiyati haqida ma'lumot keltirilgan. Bu davrda amirlikdagi siyosiy ahvol, qo'shni davlatlar bilan yuzaga kelgan mavjud itxloflar arxiv ma'lumotlari va muhim tarixiy manbalar yordamida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: muntazam qo'shin, nomuntazam qo'shin, shogirdpesha, to'pchiboshi, Amir Haydar, Din Nosirbek, xitoy-qipchoqlar.

ПОЛОЖЕНИЕ ВОЕННОЙ СФЕРЫ И АРМИИ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ ВО ВРЕМЕНА АМИРА ХАЙДАРА

Аннотация

Статья посвящена военной сфере и структуре армии Бухарского эмирата в начале XIX века, а также системе и сущности военного управления. С помощью архивных данных и важных исторических источников были изучены политическая ситуация, существующие конфликты с соседними странами в эмирате в этом периоде.

Ключевые слова: регулярная армия, нерегулярная армия, артиллерист, Amir Xaydar, Din Nasirbek, khitay-kipchaki.

THE SITUATION OF THE MILITARY SPHERE AND THE ARMY IN THE EMIRATE OF BUKHARA DURING THE TIME OF AMIR HAYDAR

Annotation

The article is devoted to the military sphere and the structure of the army of the Emirate of Bukhara at the beginning of the 19th century, as well as the system and essence of military administration. With the help of archival data and important historical sources, the political situation, the existing conflicts with neighboring countries in the emirate in this period were studied.

Key words: regular army, irregular army, artilleryman, Amir Khaidar, Din Nasirbek, Chinese-Kipchaks.

Kirish. Tarixdan ma'lumki, har bir davlatning siyosiy ahvoli birinchi navbatda qo'shinning qudratiga ham bog'liq. Chunki bu davrda mamlakat qudrati kuchli qo'shinning mavjudligi bilan ham belgilanar edi. Buxoro amirligida XVIII asrning ikkinchi yarmida qo'shin hamon nomuntazam bo'lib, u ichki va tashqi xavfni bartaraf etishga qodir emas edi. XIX asr boshlariga kelib Buxoro amirlari ham muntazam qo'shinning bo'lmisligi davlat xavfsizligi uchun fojiali oqibatlariga olib kelishi mumkinligini anglay boshladi. Shuning uchun ham hukmdorlar muntazam qo'shin tashkil etish, uni mustahkamlash va yaxshi qurollantirish masalasiga katta e'tibor bera boshlaganlar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr boshlariga kelib, xonlik hukmdorlari o'z qo'shinlarini yaxshilash, uning tarkibida muntazam qismlarni tarkib toptirish borasida ko'p say-harakatlarni amalga oshirdilar. Bunday hukmdorlar jumlasiga Buxoro hukmdori Amir Haydarni (1800-1826) kiritish mumkin. U mamlakat harbiy kuchlarini ikki qismga: muntazam qo'shin - «navkariya» va nomuntazam qo'shin - «qora cherik»ka bo'ldi. Buxoro amirining «dashkar», «cherik», «qo'shin» deb nomlangan harbiy kuchlarining nomuntazam kismi (qora-cherik) oliy hukmdorning amriga binoan harbiy xarakterli davrida tinch aholidan to'plangan. Odatda, amir jarchilari boshlangan harbiy yurishlar haqidagi xabarlarni bozorlarda e'lon qilganlar. Aynan shu yerda, shahar hayotining markazi bo'lmish bozorlarda «qora-cherik» ro'yxati osib qo'yilgan. Harbiy harakatlar davomida, shuningdek, amirlikdagi harbiy qal'alarni himoyalashda «qoracherikdan» unumli foydalanganlar[1]. Qoracherik amirning farmoniga ko'ra, harbiy harakatlar paytida tinch aholidan to'planardi. Ular xizmatga o'zlarining qurollari va baquvvat otlari bilan kelishi shart bo'lgan. Asosiy harbiy

qismga to'pchiboshi rahbarlik qilgan. Qurol aslahalar aravalarda olib borilgan. Mamlakatda tinchlik o'rnatilgach, qoracherikka uylariga qaytib ketishga ruxsat berilgan. Xususan, mamlakat chegarasidagi qal'alarni qo'riqlashga safarbar etilgan qoracherik a'zolari ma'lum bir vaqt davomida bu yerda ushlab turilgan. Taniqli olim V.L. Vyatkinning ko'rsatishicha, amirlikning janubiy qal'asi Sherobodni yuz kishidan iborat askarlar qo'riqlab, ular har oyda almashtirib turilar edi. Bunday turdagi qo'shin a'zolari turli o'zbek urug'larining vakillari bo'lib, urush paytida jasorat va mardlik namunalarini ko'rsatganlar. Mamlakatda tinchlik hukmronlik surgan davrlarda esa qoracheriklar uylariga jo'natib yuborilgan. Ular uylariga qaytgach, o'zlarining asosiy mashg'ulotlari - dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanish imkoniga ega bo'lganlar.

Amir Haydar muntazam qo'shin tuzibgina qolmasdan uning ta'minotiga ham e'tibor qaratgan. Amirlikda muntazam qo'shinning asosini tashkil etgan navkarlarga bir qancha imtiyozlar berilgan edi. Navkar muntazam qo'shinning asosi bo'lib, har bir bo'linmada ularning soni 200 tadan 300 tagacha bo'lib, qorovulbegi lavozimigacha ko'tarilgan[2]. Buxoro amirligida mansabiga muvofiq ravishda navkarlarga oziq-ovqat, pul va kiyim-bosh, otlari uchun yem-hashak berilgan. Ular boshqa xonliklarning muntazam qo'shinlari kabi turli soliq va majburiyatlardan ozod etilgan edi. Uz yeriga ega bo'lgan navkarlar amirning buyrug'i bilan bu yerlar va ularda yetishtiriladigan turli ekinlarga solinadigan soliqlardan ham ozod edilar. Bu haqida tarixchi Muhammad Yoqub Buxoriy ibn Amir Doniyolning «Turkiston al-muluk» asarida yozilishicha «Amir Said Haydar boshqa mang'it hukmdorlaridan farqli ravishda o'z qo'shinidagi askarlarga muntazam ravishda yaxshi maosh to'lagan. Bundan tashqari u

mamlakatdagi bir necha ming soliqchilar (amaldorlar)ga yillik maosh to'lagan va ularga har yili 2 matra sarupo ulashgan"[3]. Amirlik artelleriyasi Eronda ishlab chiqarigan bir necha to'plardan tashkil etilgan edi. "XIX asr 20-yillarida Buxoroda bo'lgan E.K.Meendorf Buxoro amirligi askarlarining "pilta miltiq, uzun nayza va egri qilich" bilan qurollanganliklari, ularning ayrimlari "kalta sovut, temir dubul'ga kiyganlari va ho'kiz terisidan yasalgan qalqon"ga ega bo'lganliklarini takidlab o'tgan"[4].

Amir Haydar boshqa mang'it hukmdorlaridan farqli ravishda o'z qo'shinidagi askarlarga muntazam ravishda yaxshi maosh to'lab, qo'shinning moddiy taminotiga alohida e'tibor qaratadi. "Amir Haydar o'z doimiy armiyasini Qarshida tuzishga harakat qildi, chunki bu yerdagi harbiy garnizon eng kuchli edi. U tashkil etgan qo'shinda zobit va harbiy boshliqlar sarkarda maqomiga ega bo'lib, davlat xazinasidan maosh olar edilar. Oylik maoshlar qisman pul, qolgan qismi esa natural tarzda to'lanar edi. Panjsad boshi o'zining belgisiga – bayrog'iga ega edi. Mingboshining yonida doimo bundan kattaroq bayroq bo'lar edi va bu «tug'» deb yuritilgan. Bunday bayroqqa ming kishilik guruh haqli bo'lib, uning boshlig'i hurmatli sanalar, ark darvozasidan otda o'tishga haqli, boshqa zobitlar esa piyoda kirar edilar[5].

Amir Haydar davrida ayrim viloyatlar hukmdorlari uning tajribasizligidan foydalanib, markaziy hokimiyatga bo'ysunmaslikka uringanlar. Biroq Amir Haydar katta qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, ulardan aksariyatining qarshiligini sindirgan va markaziy hokimiyatga bo'ysundirgan. Bu haqida tarixchi Halim To'raev o'z kitobida shunday yozadi: "Uning hukmronlik yillarida mamlakatda notinchlik hukm suradi, ya'ni markaz va viloyatlar hamda kechagina viloyat maqomida bo'lgan, lekin endilikda alohida siyosiy birlik - xonlikka aylangan Xiva va Qo'qon bilan qarama-qarshiliklar avjiga chiqadi va mamlakatda har 3-6 oyda uzluksiz ichki urushlar va qo'zg'olonlar bo'lib turar edi. Miyonkol, Shahrisabz, Karki, Marvdagi mahalliy kuchlar yana o'zboshimchalik qila boshlaydi. Amir Haydar ayirmachilik kayfiyatlarini namoyon qilayotgan Shahrisabz, Kitob, Urgut beklilari, Miyonqol va Samarqand hokimlariga qarshi janglar olib borishga majbur bo'lgan"[6].

Amir Haydar mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvolidini yaxshilashga qanchalik harakat qilmasin uning davrida ham norozilik harakatlari bo'lib turgan. Bu davrda qo'shni davlat hukmdorlari ham amirlikning siyosiy ahvolidi og'irlashtirishga harakat qiladi. Bu haqida tarixchi olim Q. Rajabov o'zining asarida "Buxoroga qo'shni davlatlarning hukmdorlari Amir Haydar hukmronligini zaiflashtirish maqsadida uning saroy a'yonlari va beklari, qarindosh urug'lari va birodarlariga turli va'dalar berib, ularning o'zaro totuvligiga putur yetkazishga urunganlar" [7]-deb ma'lumot beradi.

Amir Haydar o'z hukmronligi davrida amirlikning siyosiy ahvolidi mustahkamash uchun asosan ichki va tashqi dushmanlarga qarshi kurash olib borishga majbur bo'ladi. Shahrisabz, Marv, Miyonqol, Samarqand beklilklarida bo'lib o'tgan g'alayonlar, Marv vohasi uchun Xiva xoni bilan olib borilgan urushlar amir Haydarni harbiy-siyosiy islohotlar o'tkazishga majbur qiladi. "Marvda joylashgan Buxoro amirligi qo'shini turkman qabilalarining doimiy siquviga bardosh berishiga to'g'ri kelardi. Bu hudud O'rta Osiyoni Eron bilan bog'lovchi muhim strategik savdo yo'li ustida joylashganligi uchun Xiva va Buxoro o'rtasidagi doimiy to'qnashuv nuqtasi bo'lib kelgan. Ye.K.Meyendorfnining yozishicha, Amir Haydar Marvda 400 – 500 kishidan iborat qo'shin saqlab, ular asosan surgun etilgan hamda o'limga mahkum qilinganlardan tashkil topgan bo'lib, mazkur hududda askarlar yilida uch marotabagacha almashtirib turilgan"[8].

Amir Haydar davrida 1800-yilda Marv turkmanlari o'plon yig'ish siyosatidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'tardilar. Amir Haydar qattiqqo'llik bilan bu qo'zg'olonni bostiradi. Biroq Marvliklar 1804 yilda yana bosh ko'tardilar. Bu safar qo'zg'olonga amirning ukasi Din Nosirbek boshchilik qiladi. Bu isyonga Xiva xoni Eltuzarxon ham aralashadi. Bu haqida olim Q. Rajabov o'zining maqolasida shunday yozadi: "Marv hokimi Din Nosirbek Xiva xoni Eltuzarxon qutqusiga uchib, akasiga qarshi bosh ko'tardi(1804) va mag'lubiyatga uchradi"[9]. Amir Haydar uchun ukasining isyoni nihoyatda xavfli holat edi. Chunki bu shunchaki bir viloyatning markazga bo'ysunmasligi emas, balki rasmiy sulola vakilining muxolifatda bo'lgan xivaliklar bilan til biriktirib, oliy hokimiyatga qarshi ko'targan isyoni edi. Shuning uchun ham Amir Haydar Marv qo'zg'olonini bostirish chorasini ko'radi. Amir Haydar Marv vohasini suv bilan ta'minlab turgan Sultonband to'g'onini buzdiradi. Natijada bir necha vaqt suvsiz qoldirilgan Marv aholisi jangni to'xtatishga majbur bo'ldi. Shu tariqa bu qo'zg'olon ham bostirildi. Bu haqida Mirzo Salimbek o'zining "Kashko'li Salimiy taxovixi muttaqadimin va muttaaxirin" asarida yozadi: "Din Nosirbek ibn amir Ma'sum Marvdan turt ming lashkar bilan Chorjuy ustiga kelib amir Haydar o'n ming baxodirga Niyozbek parvonachini boshliq qilib yubordi. Borib jang qilib, ikki ming kishi Din Nosirbek lashkaridan xalok buldi, boshqalar taslim buldilar. Parvonachi Din Nosirning orkasidan taqib kilib, Marvgacha borib, Marvdagi Sulton bandini (tug'onni) buzib, kaytdi. Marvdagi ekinlar suvsizlikdan kurib koldi. Bir ming ikki yuz yigirma birinchi yilda xijriyda Din Nosirbek bilan axli ayoli Maxshadga borib joylashdilar. Marvda turt yil xokim yuk edi. Amir Xaydar turkmanlardan ikki yuz xonadonni Marvga kuchirib, ularning boshliklari Yorlakab biyni Marvga xokim kilib tayinladi"[10].

Marv qo'zg'oloni bostirilgan bilan Xivaliklarning amirlikka qarshi harakatlari to'xtab qolmadi. Xiva qo'shinlarining amirlik sarhadlariga, hatto mamlakat ichkarisiga qilgan talonchilik hujumlari kuchaydi. Shunday yurishlarning birida Xiva xoni Eltuzarxon qo'shinlari Niyozbek parvonachi boshchiligidagi Buxoro qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchraydi. Amir Haydar muruvvat ko'rsatib Eltuzarxonning ukasi Qutlug' Murodxonni Urganchga hokim etib tayinlaydi. Bu haqida Sayyid Mansur Olimiy o'zining asarida quyidagilarni keltiradi: "Amir Sayyid Haydar Niyozbek parvonachi boshchiligida 20 ming lashkarni Xorazm tarafga safarbar kildi. Eltuzarxon Amudaryodan o'tgandan so'ng Buxoro va Xorazm lashkarlari o'rtasida jang bo'lib, xorazmliklar talafot ko'rdilar. Eltuzarxon bir necha askarlari bilan asirga olinib Buxoroga keltirildi. Amir Haydar farmoni bilan Eltuzarxon va uning ikki ukasi osib o'ldirildi. Uning uchinchi ukasi Kutlug' Murodxon esa to'rt yuz kishi bilan birga asirlikdan ozod kilinib Urganch xokimi etib tayinladi"[11]. Biroq Xiva xoni Muhammad Rahimxon I tomonidan qilingan harbiy yurishlar natijasida Marv shahri qo'ldan ketadi.

Amir Haydar davrida Qo'qon xonligi bilan ham munosabatlar keskinlashadi. Bunga Qo'qon xonlarining azaldan Buxoro amirligi tasarrufida bo'lgan Xo'jand, Jizzax, O'ratepa, Samarqand, Toshkent va Turkiston hududlariga tahdid solganligi sabab bo'ldi. Bu haqida Azamat Ziyo o'zining "O'zbek davlatchiligi tarixi" kitobida quyidagicha ma'lumot beradi: "Qo'qon hukmdorlari 1805-yili Xo'jandni, 1809-yili Toshkentni, 1816-yili esa Turkistonni ishg'ol etib xonlik doirasiga kiritadilar. 1806-1813-yillarda O'ratepaga, 1806-yili Jizzaxga, 1821-yili Samarqandga tahdid solganlar"[12]. Bundan tashqari mamlakatning turli hududlarida markaziy hokimiyatga qarshi isyonlar yuz berib turdi. Ayniqsa 1821-1825-yillarda Amir Haydarning Miyonqol vodiysida yashaydigan xitoy-qipchoqlarga va ularga qo'shilgan qoraqolpoqlarga qarshi olib borgan urushlari

shiddatli bo'ldi. Qo'zg'olonning asosiy sababi soliq siyosatining og'ir oqibatlarini edi. Tez orada qo'zg'olonchilar Kattaqo'rg'on, Yangiqo'rg'on va Chelak shaharlarini egalladilar. Qo'zg'olon to'rt yil davom etdi va 1825-yilda bostiriladi. Bu kabi qo'zg'olonlar amirlik iqtisodiyotining qiyin ahvolga tuhib qolishiga ham sabab bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Haydar hukmronlik davri qanchalik tahlilali, ziddiyatli bo'lmasin, u ichki va tashqi dushmanlarga qarshi kurashish bilan birga mamlakatda

birqator islohotlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi. Uning davrida amirlikda muntazam qo'shin tuzish ishlari boshlangan. Amirlikning siyosiy osoyishtaligini ta'minlash uchun Shahrisabz, Marv, Miyonqol, Samarqand bekliliklarida bo'lib o'tgan g'alayonlarga qarshi, bundan tashqari Marv vohasi uchun Xiva xoni bilan, Xo'jand, Jizzax, O'ratepa hududlari uchun Qo'qon xonligi bilan tinimsiz kurash olib borishga majbur bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekistonda harbiy ish tarixidan (qadimgi davrdan hozirgacha)/ O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi; mas'ul muharrir: D.X.Ziyaeva/- T.: «Sharq», 2012. - 126 b.
2. A. Zamonov. XVIII-XIX asr o'rtalarida Buxoro amirligida harbiy boshqaruv va qo'shin tuzilishi // "O'zbekiston tarixi" jurnali, 2014. 1-son.-B. 18.
3. Rajabov Q. Amir Haydar yohud amiri sayyid // "Buxoro mavjlari", 2006. №2. – B. 42.
4. Baxodirov I. Turkiston harbiy okrugi tashkil etilishi arafasida O'rta Osiyo davlatlarida harbiy soha// "O'tmishga nazar" jurnali, 2021. 3-son.4-jild.-B.41.
5. Y. Shukurullayev, B.Rajabov. Buxoro amirligida qo'shin va harbiy ish (1756-1920-yillar).- Buxoro: "Durdona", 2019. 61-bet.
6. Halim To'raev. Buxoro tarixi. – Buxoro: "Durdona", 2020. 186-bet.
7. Rajabov Q. Turkiston tarixida o'tgan 55 siymo. Birinchi kitob. –Toshkent.: "Fan" nashriyoti, 2022. 270-bet.
8. Y. Shukurullayev, B.Rajabov. Buxoro amirligida qo'shin va harbiy ish (1756-1920-yillar).- Buxoro: "Durdona", 2019. 27-bet.
9. Rajabov Q. Amir Haydar //O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom 11.-Toshkent: O'zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.276-bet.
10. Mirzo Salimbek. Kashko'li Salimiy tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin. Fors-tojik tilidan o'zbekchaga dotsent Narzullo Yo'ldoshev o'g'irgan. - Buxoro: "Buxoro",2003. 294-bet.
11. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro-Turkiston beshigi. Fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so'zboshi va ayrim izohlar muallifi Halim To'raev. – Buxoro: "Buxoro", 2004.43-bet.
12. Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. - Toshkent: "Sharq", 2001.283-bet.